

O GEMĂ DE LA MICIA CU REPREZENTAREA LUI HARPOCRATE

Scopul notei de față este rectificarea unei interpretări pe care am făcut-o cu prilejul publicării colecției de pietre gravate a Muzeului arheologic din Cluj¹. E vorba despre o gemă considerată ca reprezentând pe *Isis*, deși este foarte probabil ca pe piatra gravată să apară *Harpocrate-Horus copil*. Punînd în discuție această problemă, ne vom ocupa tangențial de figura lui Horus în mitologie și artă, pentru ca să insistăm asupra punctelor de sprijin ale noii interpretări: analogii, datare, loc de gravare a pietrei, precum și asupra semnificației istorice a gemei.

Horus, divinitate locală din delta Nilului, inițial zeu al soarelui și al luminii², ajunge, în urma includerii sale în ciclul legendelor lui Osiris, una dintre cele mai prețuite divinități egiptene. Datorită numeroaselor atribuții pe care le primește în complicata religie egipteană, personalitatea lui Horus se desparte în mai multe figuri mitologice. Dintre acestea, cea mai cunoscută este aceea a lui Horus-copil, formă atestată în Egipt încă din timpul dinastiei a XXVI-a și singura preluată de greci. Aceștia, din epitetul *pe-chrod* ('*p-hrd* în egipteană însemnînd „copil”) și numele lui Horus, au creat un zeu deosebit Ἄρποκραῖτης sau Ἀρποχρᾶτης³. Sub această denumire pătrunde Horus-copil în panteonul greco-roman.

Harpocrate, venerat mai întîi la Alexandria, este considerat zeul tăcerii, datorită interpretării greșite a gestului său caracteristic — copil

¹ L. Teposu-David, *Gemele din Muzeul arheologic Cluj*, în *Omagiu lui C. Daicoviciu*, București, 1960, p. 528, nr. 6, fig. 1/13.

² L. Preller, *Römische Mythologie*, Berlin, 1865, p. 724, și E. Maggi, *Civiltà africane*, Milano, 1958, p. 151 și 181, A. Wiedemann, *Religion der alten Ägypter* Münster I. W. 1890, p. 15—16.

³ Ca bibliografie generală pentru Harpocrate vezi: G. Lafaye, s. v. *Harpocrates*, în *DA*, III, 1, p. 12; Pieper, *Harpokrates* în *RE*, VII, 2, c. 2 410; W. H. Roscher, *Horos*, în *Roscher's Lexikon*, I, 2, c. 2 744—2 747; G. Lafaye, *op. cit.*, p. 12—13; P. Pierret, *Dictionnaire d'archéologie égyptienne*, s. v. *Harpocrate* și *Horus*, și G. Roeder s. v. Ἄρπος în *RE*, VII, 2, c. 2 434—2 457.

ducînd mîna la gură ⁴. În artă, acesta este elementul specific lui Harpocrate. Dacă atributele sau atitudinea zeului diferă de la o reprezentare artistică la alta, gestul consacrat — arătătorul mîinii drepte dus la gură — este redat aproape fără excepție. Imaginile lui Horus-copil, mai ales stînd în brațele mamei sale, nu sînt străine artei egiptene propriu-zise, dar reprezentările lui (teracote, bronzuri, statuete de calcar sau marmură etc.) devin mai frecvente începînd cu epoca elenistică ⁵. De obicei Harpocrate este nud și artiștii alexandrinii îi dau un aspect care-l aproprie mai mult de Eros. Pe cap poartă, în cazul produselor artistice lucrate în Egipt, *pschentul*, *ateful*, coroana *hemhem* și are bucla în formă de tresă caracteristică copiilor egipteni. Uneori poartă discul solar, floarea de lotus sau cornul dublu ⁶. Atributele care-l însoțesc adeseori sînt biciul (*flagellum*) și cornul abundenței (*cornucopia*), cu care l-au înzestrat artiștii greci ⁷. G. Lafaye ⁸ arată că romanii i-au adăugat ca atribut *bullă*. În realitate însă, aceasta apare la statuile greco-egiptene ale lui Horus-copil. Nu este exclus ca romanii să fi confundat un amulet cordiform, pe care-l poartă Harpocrate la gît în statuile din epoca saită, cu *bullă*, obiect de podoabă preluat de ei de la etrusci.

Harpocrate apare adeseori pe monedele coloniale din epoca imperială ⁹ și pe geme.

Încă din secolul I e.n., romanii obișnuiau să poarte inele cu imaginea lui Harpocrate sau a altor zeiități egiptene, după cum atestă Plinius cel Bătrîn: „*Iam vero et Harpocratem statuasque Aegyptiorum numinum in digitis viri quoque portare incipiunt*” ¹⁰. Pe cele mai multe dintre geme, Harpocrate stă în picioare, duce mîna dreaptă la gură și în stînga ține cornul abundenței ¹¹, dar nu sînt rare nici gemele înfățișîndu-l pe floarea de lotus ¹². O asemenea reprezentare există și pe gema din Muzul arheologic din Cluj la care ne refeream la început.

⁴ Catul, 74, 4 folosește numele lui Harpocrate ca aluzie la o persoană discretă.

⁵ Pentru reprezentarea lui Harpocrate în artă, vezi: C. C. Edgar, *Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire, Greek Sculpture*, Cairo, 1903; G. Daressy, *Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire, Statues de divinités*, Cairo, 1908; C. C. Edgar, *Notes from the Della*, I, în *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte*, VIII, 1907, p. 154—157; J. Charbonneaux, *Les bronzes grecs*, Paris, 1958, p. 102, pl. XXVII; F. W. v. Bissing, *Funde und Erwerbungen in und aus Ägypten*, în *AA* 1889, p. 58; S. Reinach, *Répertoire de reliefs grecs et romains*, Paris, 1912, II, p. 482,4; III, p. 191,2; p. 126,4; p. 432,3; p. 292,3; idem., *Répertoire de la statuaire grecque et romaine*, I, Paris, 1897, p. 141—142, 297—299, 352, 448, 464, 481—487; W. Deonna, *Terres cuites gréco-égyptiennes*, în *RA*, XX, 1924, p. 80—158.

⁶ G. Daressy, *op. cit.*, p. 408.

⁷ A. Erman, *La religion des Égyptiens*, Paris, 1937, p. 447.

⁸ G. Lafaye, *op. cit.*, p. 13.

⁹ B. Head, *Historia numorum*, Oxford, 1911, Augusta Traiana, 288, Aspendus, 701, Attaleia Pamphyliæ, 701, Perga, 703, Apollonia Pis. 706, Cremna, 708, Seleuceia, 710, Pessinus 784, Byblus, 791, Ptolemais Au., 794, Tyr, 801, Alexandria, 862.

¹⁰ *Naturalis Historia*, XXXIII, 41.

¹¹ A. Furtwängler, *Die antiken Gemmen, Geschichte der Steinschneidekunst im klassischen Altertum*, Leipzig—Berlin, 1900, pl. LXII/3., pl. XLIV/43, pl. XLIII/57, idem, *Beschreibung der geschnittenen Steine im Antiquarium*, Berlin, 1896, 6 483, 7 348—7 349, 8 718—8 719.

¹² W. Deonna, *Talismans du Musée de Genève*, în *RA*, XVIII, 1923, p. 127, arată că „Horus copil, făcînd gestul consacrat, adică ducînd mîna la gură și ținînd biciul, este așezat pe o

Harpocrate, nud, șade ghemuit pe floarea de lotus, mărginită spre stînga de doi boboci. Ridică mîna dreaptă spre gură, iar în stînga ține biciul. Pe cap poartă discul solar (?). Pe tîmpla stîngă pare să-i cadă o buclă împletită. Gema este de jasp verde, are dimensiunile $16 \times 12 \times 2,5$ mm și provine de la *Micia* (Vețel) (fig. 1/1).

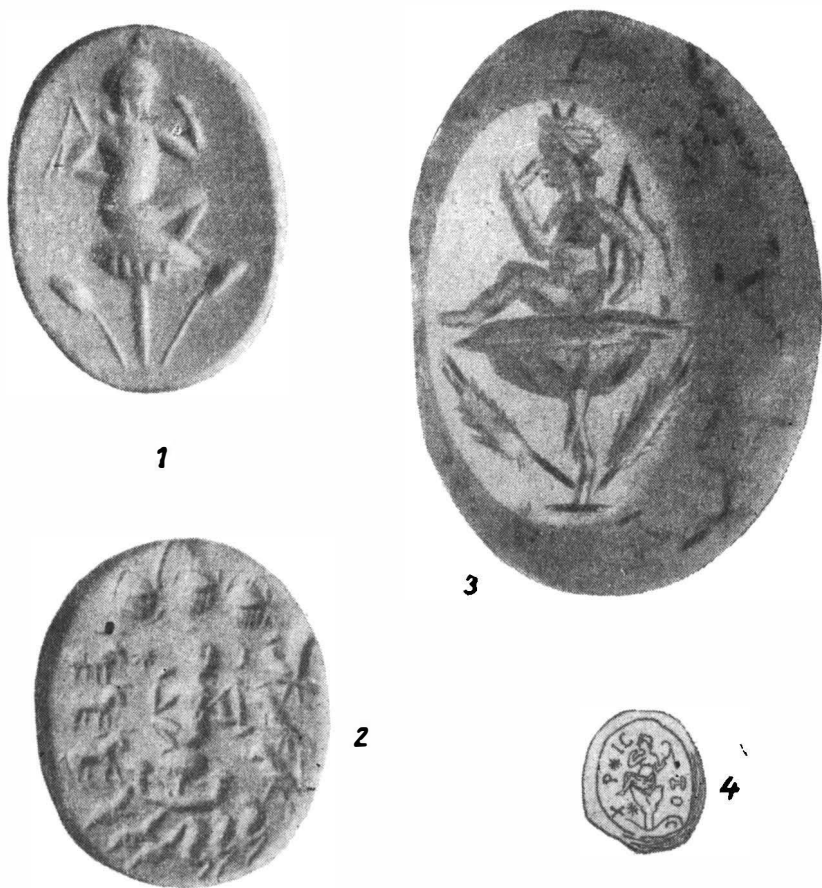


Fig. 1. — Geme reprezentînd pe Harpocrate. 1, gemă de la *Micia* cu reprezentarea lui Harpocrate; 2, gemă gnostică din Egipt; 3, gemă gnostică de la Spasovo (R. P. Bulgaria); 4, reversul unei geme creștine.

Confuzia inițială, adică identificarea figurii de pe gemă cu Isis, a pornit în primul rînd de la faptul că, datorită schematismului gravurii, nu s-a putut preciza dacă e vorba de un personaj feminin sau de un copil. O cercetare mai atentă și găsirea de analogii certe ne duc la concluzia că

floare de lotus deschisă, mărginită de doi butoni. Acest motiv binecunoscut din istoriografia egipteană, simbol al soarelui care răsare, era prețuit de gemele din epoca romană ca talisman”.

gema din Muzeul arheologic din Cluj îl înfățișează pe Harpocrate și nu pe Isis, cum am crezut la început.

În adevăr, floarea de lotus este unul din atributele lui Isis, dar zeița o poartă în mod obișnuit pe cap sau o ține în mână. Mai mult chiar, ea poartă floarea de lotus cu Harpocrate șezînd pe ea ¹³. În cazuri izolate, și numai cînd este asimilată Venerei, Isis este reprezentată ieșînd din floarea de lotus.

În schimb, în religia egipteană, Horus pe floarea de lotus are o semnificație importantă. S-a arătat că inițial el a fost zeu al soarelui; or, după o foarte veche tradiție, prima dată soarele a răsărit dintr-o floare care creștea în ocean ¹⁴. Așadar, imaginea lui Horus pe floarea de lotus simbolizează tocmai nașterea sa. Legătura dintre zeu și floare se accentuează și prin faptul că el contribuie la reînvierea naturii și floarea de lotus este în Egiptul antic simbolul renașterii și al reînvierii ¹⁵, ea se închide o dată cu apusul soarelui, pentru ca să se redeschidă cu răsăritul. Cu timpul, acest motiv și-a pierdut înțelesul original, mai ales că Horus este cunoscut ca fiu al lui Isis și nu ca zeu al soarelui dar a continuat să persiste în artă. Dovadă sînt numeroasele momente care-l înfățișează pe Harpocrate în această postură.

Referindu-ne doar la pietrele gravate, constatăm că cele cu asemenea reprezentări se înșiruie într-un lung interval de timp: cea mai veche pare să fie un cilindru egipto-asirian ¹⁶, iar cele mai noi sînt geme din secolele II—III, eventual din al IV-lea e.n. Însă reprezentarea lui Harpocrate așa cum apare pe gema de la Micia (copil ghemuit pe floarea de lotus și ținînd un bici în mână) se cristalizează în arta Egiptului elenistic, de unde se împrăștie în lumea greco-romană, perpetuîndu-se pînă în faza tîrzie a artei antice.

Cele mai apropiate analogii pentru gema de la Micia datează din secolele II—III și, poate, din al IV-lea e.n. Le vom descrie în ordinea asemănării lor mai mari sau mai mici cu gema în discuție.

1. *Gemă gnostică din Egipt* de jasp negru și dimensiunile 16 × 11 mm. Harpocrate nud, cu bici, ducînd mîna dreaptă spre gură, șade pe floarea de lotus mîrginită de doi boboci. În fața lui soarele, în dosul capului cornul lunii, în jurul lui, umplînd cîmpul, trei scarabei, trei uraeus, trei crocodili, trei berbeci. Pe revers, 36 de vocale dispuse pe șase rînduri: IEΩAI/HOVEVAI/HIAΩAE/VωVωAIH/EAHAI/IAΩAI (fig. 1/2) ¹⁷.

Figura centrală a gimei gnostice este aproape identică cu a gimei de la Micia. Poziția lui Harpocrate este aceeași, zeul șade ghemuit pe

¹³ Vezi C. C. Edgar, *Catalogue*, pl. IV, nr. 27 669, nr. 27 676 și 27 677. Probabil că tot Isis ținînd în mână floarea de lotus apare și pe o gemă descoperită la Sarmizegetusa. Cf. J. F. Neigeaur, *Dacien aus den Ueberresten des klassischen Altertums mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen*, Kronstadt, 1861, p. 42, nr. 169.

¹⁴ Roeder, *op. cit.*, c. 2 445.

¹⁵ P. Pierret, *op. cit.*, s. v. *Lotus*. Pentru semnificația florii de lotus vezi și A. Erman, *op. cit.*, p. 247; R. Foerster, *Zu den Skulpturen und Inschriften von Antiochia*, in *JDI*, XVI, 1901, p. 35 — 55; și R. Brugsch, *Religion und Mythologie der alten Ägypter*, Leipzig, 1891.

¹⁶ Menționat fără să fie descris la W. Drexler, s. v. *Isis*, in *Roscher's Lexikon* II, 1, c. 397.

¹⁷ L. Barry, *Notice sur quelques pierres gnostiques*, in *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte*, VII, 1906, p. 246—247, pl. VII, fig. 5.

floarea de lotus deschisă, gestul consacrat este același : mina nu ajunge pînă la gură, ci este ridicată, doar spre ea ; identică este și poziția mîinii în care ține biciul și, în sfîrșit, felul în care este gravată floarea. Deosebirea constau în felul de gravare al biciului și al bobocilor. Nu se pot face nici un fel de considerații asupra portului părului, deoarece reproducerea după gema gnostică nu este suficient de bună.

L. Barry nu datează gema, dar, pe baza inscripției și a celorlalte elemente care o încadrează în seria produselor gnostice, ea poate fi datată în secolele II—III e.n.

2. *Gemă gnostică descoperită la Spasovo (R. P. Bulgară)*, publicată recent de D. Zontschew¹⁸. Opal¹⁹ cu două fețe. Pe avers este reprezentat Harpocrate șezînd pe floarea de lotus, ducînd degetul mîinii drepte la gură și ținînd în stînga biciul, iar pe revers Jupiter Serapis pe tron. În jurul figurilor inscripția ABPACAX IAΩ (fig. 1/3).

Authorul datează gema în secolele II—III e.n., dar consideră figura de pe avers ca Nemesis sau Hecate, cu toate că nu încapă nici o îndoială că este gravat același Harpocrate.

Elementele comune ale gemei de la Spasovo și ale celei de la Micia constau în reprezentarea lui Harpocrate tot din profil, șezînd ghemuit, în faptul că zeul face gestul consacrat, deși pe gema de la Spasovo el își atinge buzele cu arătătorul. Asemănători sînt și bobocii florii de lotus, mai lungi și aducînd cu spicele de grîu. Deosebirea cea mai mare constă în portul părului, care pe gema din Bulgaria e împletit, răsucit în față și cu cornul dublu (?).

3. *Reversul unei gеме creștine* reprezintă pe Harpocrate șezînd pe floarea de lotus, ducînd mina dreaptă la gură și ținînd biciul în stînga. În cîmp, două stele și inscripția XPICTOC. Pe avers, Bunul Păstor mergînd pe o ancoră încadrată de doi pești, însoțit de doi miei și purtînd pe al treilea pe umeri. În cîmp, inscripția IHCVC²⁰ (fig. 1/4).

Această ultimă analogie a fost publicată mai întîi în lucrarea lui Garrucci²¹. După observațiile din dicționarul lui Cabrol-Leclercq²², este vorba de o gemă gnostică sau pagină transformată în gemă creștină prin gravarea pe revers a scenei cu Bunul Păstor și a inscripțiilor pe ambele fețe. Putem adăuga că gema are caracter gnostic datorită stelelor care apar în cîmp, în fața lui Harpocrate.

Atît gema de la Micia, cît și analogiile ei se pot data în secolele II—III e.n. Analiza stilului de gravare al celor patru pietre (cu coeficientul de probabilitate pe care-l dă cercetarea fotografiilor, și nu a originalelor)

¹⁸ Klio, Heft, 2, 1961. Informația o datorez amabilității regretatului arheolog bulgar D. Zontschew, care mi-a permis să cercetez corecturile în pagini ale articolului său și care mi-a pus la dispoziție fotografiile gemei de la Spasovo.

¹⁹ Deși nu am văzut gema, după descrierea materialului, credem că nu poate fi vorba de opal, ci de lapislazuli—material obișnuit la gemele gnostice.

²⁰ H. Leclercq, *Gemmes*, în *DACL*, VI, 1, c. 840, fig. 5 068 sau I. 2, c. 3 032, fig. 5 068.

²¹ R. Garrucci, *Storia dell'arte cristiana*, Prato, 1872, t. VI, pl. 492, 17. Lucrarea nu ne-a fost accesibilă.

²² *DACL*, I, 2, 3 032.

ne determină să considerăm gema de la Micia ca cea mai veche din această serie, urmată de gema din Egipt, de cea de la Spasovo și, în sfârșit, de cea al cărui loc de descoperire nu este indicat. Ultima dintre analogiile citate trebuie datată în secolul al III-lea iar în cursul aceluiași secol sau în cel următor trebuie să fi fost transformată în gemă creștină.



Fără a exagera valoarea de izvor istoric direct al pietrelor gravate, punerea în discuție a gemei de la Micia atinge totuși două probleme destul de importante pentru viața spirituală a Daciei romane: răspindirea cultelor egiptene și prezența unor eventuale elemente gnostice pe teritoriul Transilvaniei de astăzi.

Dintre cultele divinităților egiptene devenite sincretice în această perioadă, cel mai bine atestat în Dacia este acela al lui Isis²³. În orașele Daciei, Sarmizegetusa, Apulum, Potaissa, cei care i se închinău pun inscripții sau zidesc locașuri de cult. La Micia, cu puternicul castru și canabele din jur, zeii orientali abundă și este foarte probabil ca aici să fi existat un templu al Isidei²⁴. Atestarea cultului zeiței în această localitate certifică presupunerea că gema cu Harpocrate nu a apărut întâmplător aici, ci a aparținut unuia ce i se închina zeiței egiptene și fiului ei, ajungând aici fie pe cale comercială, eventual prin intermediul orașului Aquilea — centru de iradiere a cultelor egiptene în provinciile dunărene²⁵ —, fie prin mijlocirea unui soldat recrutat dintr-o trupă din Orient staționată la Micia (Cohors II Flavia Commagenorum cquitata, Ala I Bosporanorum)²⁶. Gema descoperită la Micia adaugă deci o mărturie în plus pentru existența unor adepți ai cultelor egiptene.

Interesul pe care-l prezintă gema de la Micia nu se rezumă însă la atîta. Faptul că analogiile ei cele mai apropiate sînt gnostice nu exclude posibilitatea ca și ea să se încadreze în seria pietrelor gravate de acest fel, în singurele urme materiale lăsate de gnosticism. Adepții acestui curent, apărut în Egipt, preluînd multe din vechile credințe egiptene, au reprodus pe amuletele lor imagini ale lui Isis, Serapis, Anubis și Harpocrate²⁷, mai cu seamă că acestor zei li se atribuiău și însușiri profilactice.

Aceasta ar fi, pe lîngă cele două abraxasuri descoperite la Porolissum²⁸ și care reprezintă figura clasică a divinității gnostice, a treia și probabil cea mai veche gemă gnostică descoperită pe teritoriul Daciei Superior.

LUCIA ȚEPOSU-DAVID

²³ W. Drexler, *Der Cultus der aegyptischen Gottheiten in den Donauländern*, în *Mythologische Beiträge*, I, Leipzig, 1870, p. 52—58; D. Popescu, *Le culte d'Isis et de Sérapis en Dacie*, în *Mélanges de l'Ecole roumaine en France*, 1927, p. 158—209; O. Floca, *I culti orientali nella Dacia*, în *ED*, VI, 1935, p. 119—220, 223 și 238—239; Al. Popa, *O nouă inscripție închinată zeiței Isis la Apulum*, în *SCIV*, XIII, 1, 1962, p. 147—150.

²⁴ *CIL*, III, 1341. Vezi și Al. Popa, *op. cit.*, p. 148.

²⁵ W. Drexler, *Der Cultus...*, p. 7—8 și Fr. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, ed. a 4-a, Paris, 1929, p. 37—79.

²⁶ C. Daicoviciu, *Micia. Cercetări asupra castrului*, în *ACMIT*, III, 1930—1931, p. 23.

²⁷ M. Martigny, *Dictionnaire des antiquités chrétiennes*, Paris, 1889, s. v. *Abrahas*.

²⁸ L. Țeposu-David, *Un nou abraxas de la Porolissum*, în *SCIV*, X, 2, 1959, p. 463—466.

ГЕММА ИЗ МИЦИИ С ИЗОБРАЖЕНИЕМ ГАРПОКРАТА

РЕЗЮМЕ

Автор описывает найденную в Миции гемму с изображением ребенка Гарпократа — Гора. Бог изображен сидящим на цветке лотоса, обрамленном двумя бутонами; руки его находятся в положении священного жеста, т.е. правая поднесена ко рту, а в левой он держит бич. На голове солнечный диск, волосы заплетены в косу, что характерно для египетских детей (рис. 1/1). Гемма относится к II—III вв.

Ближайшими аналогиями геммы являются *abraxas* из Спасова (НР Болгария) (рис. 1/3); гностическая гемма из Египта (рис. 1/2) и обратная сторона гностической геммы, переделанной в христианскую (рис. 1/4).

С одной стороны, находка в Миции геммы с изображением Гарпократа не случайна, поскольку там эпиграфически обосновано пребывание поклонников египетских культов; с другой стороны, чрезвычайная близость ее к гностическим аналогиям позволяет допустить, что, возможно, она принадлежала какому-либо последователю гностицизма. В этом случае, гемма из Миции — наряду с двумя абраксами из Поролиссума — является третьей и древнейшей гностической геммой из *Dacia Superior*.

ОБЪЯСНЕНИЕ РИСУНКОВ

Рис. 1. — Геммы, изображающие Гарпократа. 1, гемма из Миции с изображением Гарпократа; 2, гностическая гемма из Египта; 3, гностическая гемма из Спасова (НР Болгария); 4, обратная сторона христианской геммы.

UNE GEMME DE MICIA REPRÉSENTANT HARPOCRATE

RÉSUMÉ

L'auteur étudie une gemme découverte à Micia, représentant Harpocrate-Horus enfant. Le dieu est assis sur une fleur de lotus, encadrée par deux boutons, portant la main droite à la bouche, geste consacré, et tenant de la main gauche un fouet. Il porte sur sa tête le disque solaire et les cheveux tressés de la manière caractéristique pour les enfants égyptiens (fig. 1/1). La gemme date des II^e—III^e siècles.

Les plus proches analogies pour cette gemme sont : un abraxas de Spasovo (R. P. de Bulgarie) (fig. 1/3), une gemme gnostique d'Égypte (fig. 1/2) et le revers d'une gemme gnostique transformée en gemme chrétienne (fig. 1/4).

Compte tenu qu'à Micia on a trouvé des adeptes des cultes égyptiens, attestés épigraphiquement, et que ses plus proches analogies sont gnostiques, il n'est pas exclu que la gemme eût appartenu à un adepte du gnosticisme. En ce cas, la gemme de Micia, ainsi que les deux abraxas de Porolissum, serait la troisième et la plus ancienne gemme gnostique de la Dacie Supérieure.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Gemmes représentant le dieu Harpocrate. 1, gemme de Micia représentant Harpocrate ; 2, gemme gnostique d'Egypte ; 3, gemme gnostique de Spasovo (R. P. de Bulgarie) ; 4. revers d'une gemme chrétienne.